

MILENA ŠUBRTOVÁ

NÁVODNÁ LITERATURA V TVORBĚ IVONY BŘEZINOVÉ

Klíčová slova: Současná česká próza pro děti a mládež, návodná či pomocná literatura, „literatura otázek a odpovědí“.

Keywords: The contemporary Czech prose for children and youth, instructive or auxiliary literature, “literature of questions and answers”.

Instructive Literature within the Contemporary Czech Prose for Children and Young Adults

Abstract

Since the beginning of the twenty-first century, Czech literature for children and young adults has been witnessing the development of the instructive (auxiliary) literature. This kind of literature, which appeared abroad in the 1960s, may be characterized as “the literature of questions and answers”, i.e. literature motivating children to consider the given topic – mostly an ethical one – and giving them, at the same time, an answer in the form of an instruction.

In Czech literature for children and youth, Ivona Březinová (1964) may be considered as an innovator in this genre. Her literary production is exclusively related to children and youth. Instructive literature appears as a special genre, invariant in her production, both in author’s fairy-tales, realistic stories from children’s lives and prosas with a girl as the main character. As an experienced author, she focuses on certain problems, such as drug addiction, gambling, and mental anorexia or Alzheimer disease. Her primary aim is to arouse the readers’ interest in these problems, to inform them and influence their education.

Vlna tematické detabuizace, která se přelila českou literaturou pro děti a mládež bezprostředně po roce 1989, zasáhla zpočátku tvorbu určenou starším dětem a mládeži. Zejména v oblasti prózy s dívčí hrdinkou, kde koexistovaly „protipóly sentimentálního, romantického přístupu a románu realistického s posílenou formativní funkcí“¹, se začala traktovat témata, která počátkem 90. let 20. století dominovala i v nenáročné publicistice a teenagerských časopisech (například otázky prostituce, sexuální identity, nákazy HIV, různých typů závislostí včetně drogové, plurality partnerských i rodinných vztahů a forem). Jejich literární

---

¹ URBANOVÁ, S. a kol. *Šedm klíčů k otevření literatury pro děti a mládež 90. let 20. století*. Olomouc: Votobia, 2004, s. 169.

ztvárnění mnohdy postrádalo estetickou funkci i autentičnost a volba tématu, po-
cíťovaného jako společensky atraktivní, se stávala hodnotou sama o sobě.²

Postupem času se tematické spektrum literatury pro děti a mládež začalo roz-
šiřovat i o problematiku, která podléhala dlouhodobější tabuizaci a nezaručovala
čtenářskou přitažlivost (obraz nemoci a handicapu, smrti). Její literární obraz pak
našel uplatnění v různých žánrových oblastech literatury pro děti a mládež, ne-
vyjímaje tvorbu adresovanou dětem předčtenářského období a mladšího školního
věku. V rámci tohoto proudu od počátku 21. století krystalizuje v české literatuře
pro děti a mládež i tzv. návodná, pomocná literatura.

Tento typ literatury, v zahraničí běžný již od 60. let 20. století, by se dal zjed-
nodušeně charakterizovat jako „literatura otázek a odpovědí“, tedy literatura, kte-
rá stimuluje dětské recipienty k vlastním úvahám na dané – většinou etopedické
– téma a zároveň jim skýtá i odpověď v podobě jasné instrukce. Literární kód je
nastaven tak, aby se formativní aspekty propojovaly a doplňovaly s estetickými
takovým způsobem, že autorská „akce“ vyvolá adekvátní, společensky pozitivní
„reakci“.³ Volba ideovětematického okruhu z oblasti společensky aktuálních té-
mat a konzultace s odborníky v dané sféře bývá u návodné literatury samozřejmá.
Ve světové literatuře má návodná literatura propracované osvědčené modely od
leporol pro nejmenší až po texty esejistického charakteru, určené dospívajícím.⁴

Návodná literatura si klade především výchovné a naučné cíle a dětem pro-
střednictvím literárního obrazu přibližuje ze sociálně pedagogických pozic zá-
važné fenomény. Nepřináší však pouze odborně podložený vhled do dané proble-
matiky, ale dává čtenáři jasný referenční signál, s jehož pomocí může recipient
uspět i v řešení vlastních problémů. Jestliže má takto koncipovaná návodná lite-
ratura úspěšně završit svůj výchovně-vzdělávací potenciál, musí dětského čtená-
ře aktivizovat, emočně angažovat a cestou estetického prožitku vést až k finální
interiorizaci. Právě tento rys ji odlišuje od běžné didaktizující produkce, jež byla
v dětské literatuře hojně zastoupena již od jejích počátků.

Prvky návodné literatury můžeme shledat v tvorbě řady současných autorů.
Milena Lukešová se v próze *Adélka byla nemocná* (1989) pokouší zbavit děti
strachu z hospitalizace, Martina Drijverová jako jedna z prvních otevírá citlivé
téma mentálního handicapu v próze *Domov pro Marťany* (1998), Eva Bernar-
dinová líčí způsob, jakým se rodina vyrovnává s narozením nevidomého dítěte
(*Ahoj, bráško!*, 2004). Hana Doskočilová v próze *Šimsa* (1999) nechává svého
dětského hrdinu, který žije s dědečkem upoutaným na invalidní vozík, vstupovat

² Jako příklad lze uvést pentalogii Evy Bernardinové o Blance (*Blanka, obyčejná holka*, 1993; *Blanko, usmívej se*, 1994; *Blanko, představ si*, 1995; *Ahoj, Blanko!*, 1998; *Blanka a Jirka*, 2003), v níž autorka sleduje dívčí hrdinku od dospívání až do dospělosti.

³ Viz SIEGLOVÁ, N. Děti na vodítku. Na okraj jedné tematické linie. In *Medziliterárnost': kontexty a autorská poetika textu*. Prešov: Prešovská univerzita, 2005, s. 75.

⁴ Srov. například ediční řady nakladatelství Hachette Jeunesse Destins d'enfants, pohybující se na pomezí románu, dokumentu a encyklopedie; *Les p'tits soucis*, kde se prostřednictvím ob-
rázkových knížek dozvídají děti předškolního věku o důležitých společenských problémech
i mezilidských vztazích (nezaměstnanost, rozvodovost atd.).

do řady konfrontačních situací (jako například nutnost čelit šikaně, setkání s exhibicionistou) a způsobem jejich řešení nabízí dětským recipientům modelovou instrukci. Obdobně Dagmar Lhotová rozvíjí prostřednictvím dětské hry na dělení lidí do dvou skupin – Světlíček a Tmánů – řadu typizovaných situací, v nichž větší hrdinové konfrontují svůj etický ideál s realitou (*Světlička a Tmáni*, 2001). Za průkopnici návodné literatury v českém literárním kontextu lze označit prozaičku Ivonu Březinovou (1964), jež svou literární produkci věnuje prakticky výhradně dětem a mládeži.

Březinová patří k nemnoha autorům, kteří systematictěji upírají pozornost ke společensky aktuální tematice a zobrazují ji z pragmatických edukačních pozic, jimž podřizují zvolené komunikační strategie, aniž by však rezignovali na hodnoty estetické. Návodná literatura se jako jistý žánrový invariant vynořuje v tvorbě Březinové jak v oblasti autorské pohádky, tak v realisticky laděných příbězích ze života dětí a v prózách s dívčí hrdinkou. Jako zkušená prozaička se Březinová ve své literární tvorbě začíná vědomě přiklánět k tzv. pomocné literatuře a soustřeďuje se na zachycení určitých problémových okruhů s prvotním cílem čtenáře pro ně zainteresovat, poučit o nich či výchovně zapůsobit.

Série dívčích románů Ivony Březinové *Holky na vodítku* (2002–2003) je volnou trilogií, propojenou výtvarným pojetím edice a společným podtitulem, s nímž koresponduje i jednotně koncipovaný název (*Jmenuji se...*). Komiksová, až hrůzně karikovaná podoba hrdinek na obálkách, vytvořených slovenským ilustrátorem Jozefem Gertli Danglárem, signalizuje odklon od klišé dívčí literatury a předznamenává závažnost sledované tematiky.

Jeden z dílů *Holek na vodítku* je věnován dívce, která propadla drogové závislosti (*Jmenuji se Alice*), další gamblerce (*Jmenuji se Ester*) a třetí kniha vypovídá o problémech bulimičky (*Jmenuji se Martina*). Výraz „vodítko“ je přitom použit v doslovném i metaforickém významu, neboť dívčí hrdinky, vlečené na vodítku svých závislostí, jsou později stejnou měrou připoutány i k bezpečnému azylu léčebny a jejího pevného režimu.

Příběhy mají jednotnou kompozici: děj se odehrává v léčebně, kam jsou dívky umístěny poté, co v běžném životě došly kvůli svým problémům až na samý okraj propasti. Retrospektivně si vzpomínají na vše, co jejich zoufalému životnímu propadu předcházelo, a tyto deníkové pasáže, v nichž se postupně odkrývá vznik a vývoj jejich životní situace, jsou prostřídány záznamy, ve kterých se před čtenářem rýsuje obraz současného rozpoložení hrdinek. Deník je terapeutická záležitost, všechny ho píší z donucení jako součást léčby. Obě kompoziční pásma jsou od sebe odlišena i graficky. Hrdinky se v léčebně potkávají (hlavní postava jednoho románu je postavou vedlejší nebo epizodní v románu druhém) a tento prvek dovoluje autorce nazírat na jednotlivé postavy s určitým odstupem.

Kombinace personálního a přímého vyprávěče spolu s instancí fiktivního adresáta deníkového pásma vytváří důležitý prostor pro vytvoření recipientovy identifikační vazby (buď prostřednictvím vyprávěče k hlavní postavě či ke kategorii explicitního adresáta, s nímž je konfrontován), umožňuje však i objektivizaci, nezbytnou pro realizaci instruktážního záměru. Březinová sledovanou problema-

tiku probírala s lékaři, aby se vyvarovala laického či publicistického zjednodušování a typizování, přesto však v ukončení zápletek převážila konvence dívčího románu a autorka dala v souladu s ní přednost nevěrohodnému happyendovému závěru před návodným rozměrem próz (gamblerce Ester odpouští její nevidomý přítel, jehož okradla, a dokonce je naznačena možnost přítelovy úspěšné operace, která mu může vrátit zrak; rozhodujícím impulzem pro uzdravení bulimičky Martiny je nově navázaný milostný vztah s mladým psychoterapeutem).

V pohádkových textech směřuje autorka k jednoduchému modelu, založenému na propojení půdorysu folklorní pohádky s aktualizovanou didaxí. Knížka *Medvídek. Kdo si se mnou bude hrát?* (2002) řeší na personifikačním příkladu modrého medvídka, které se narodí hnědým rodičům, otázky odlišnosti a vlastní identity; *Neotesánek* (2005) představuje pohádkově laděný breviář společenského chování pro nejmenší. Fantastickými prvky si Březinová vypomohla v próze *Začarovaná třída* (2002). Jejich nositeli je trojice romských sourozenců, kteří se potýkají s hradbou etnických stereotypů v přístupu ostatních spolužáků a jejich rodin. Březinová odvážně rozkryla aktuální problém multikulturnosti a tolerance, fantastická nadsázka v charakteristice hrdinů nepochybně prospěla umělecké stránce textu, nicméně oslabil instruktážní aspekt, k němuž próza mířila.

Novela *Mimínek aneb Jak jsem dostal sourozence* (1999) prozrazuje snahu srozumitelně objasnit dětem průběh těhotenství, zásady péče o dítě, ale i proměny rodinných konstelací při utváření sourozeneckých vztahů. V próze, odvíjející se od mamincina ohlášeného těhotenství, přímý dětský vypravěč Vítek nahlíží na očekávaného sourozence a následně na jeho růst s dětskou naivitou, která je korigována dialogy s rodiči. Březinová se sice pokusila tematiku početí, prenatalního vývoje a porodu zpřístupnit přímo prostřednictvím dějové složky (Vítkovy obavy, že se po přejezení skrývá i v jeho bříšku mimínko), pro konkrétnější představu o dané problematice to však nepostačilo a próza tak zůstala z hlediska kýžené instruktivnosti i emočního a estetického účinku na půli cesty.

Nejzdařilejším dílem Březinové na poli návodné literatury je v kontextu její dosavadní tvorby próza *Lentilka pro dědu Edu* (2006). Zobrazení láskyplného vztahu mezi dítětem a starým člověkem není v literatuře pro děti a mládež žádné novum. Březinová ovšem komplikuje toto mezigenerační pouto neobvyklým způsobem: pradědeček malého Honzika totiž onemocní Alzheimerovou chorobou.

Novelu *Lentilka pro dědu Edu* je zapotřebí nahlížet pod zorným úhlem konstitutivních genologických rysů této návodné literatury, k nimž patří mimo jiné přesná specifikace adresáta, výrazová jednoduchost a úspornost při traktování tématu a zakončení, které nebude v rozporu s jeho realistickým zobrazením. Odbornou autoritou novelu zaštiťuje psychiatr Petr Žižkovský, jemuž Březinová přisuzuje navíc i roli inspirátora a iniciátora prózy. Autorka v ní usiluje postihnout odvrácenou tvář stárnutí, spojenou nejen s úbytkem fyzických, ale rovněž psychických sil.

Vstupní scéna, v níž dezorientovaného dědu Edu přiváží z vycházky policejní auto, slibuje úsměvné vyprávění, kde počínající pradědečkově onemocnění bude

hrát spíše roli nevinného katalyzátoru veselých nedorozumění. Do personální vypravěčské perspektivy předškoláka Honzíkova však záhy pronikají i první disharmonické tóny, když pradědečkův rychle se zhoršující stav začne působit starosti celé rodině. Honzík se musí vyrovnat s tím, že v pradědečkovi ztrácí někdejšího laskavého ochránce, jenž se z dospělé autority mění ve vrtošivou, bezradnou a bezbrannou bytost v mnohém podobnou dítěti. Pradědečkovo zapominání však není vyhasínáním a je to právě Honzík, kdo dokáže intuitivně odhadnout pradědečkova přání a vnášet do jeho života radost, aniž by za to očekával díky. Inverze rolí nezabavuje Honzíkova hlavních atributů dětství, ale činí ho vnímavějším a nesobeckým. Březinové se tentokrát podařilo udržet nezbytný happyend v mantinelech, nastavených zvoleným žánrem. Pradědeček nemá žádnou naději na uzdravení, ale spokojeně přebývá v denním stacionáři a každý večer se vrací do obětavé péče milující rodiny. Paralela mezi dětstvím a stářím se završuje v obrazu lentilky, barevného bonbónku, kterým Honzík „léčí“ svého pradědečka s pevným odhodláním objevit jednou pravý lék na záluďnou nemoc.

Novela má všechny předpoklady účinně oslovit čtenáře ve věku pěti až osmi let. Instruktivní aspekt je zde úzce propojen s užitými uměleckými prostředky, jež by v komunikaci se starším adresátem již selhávaly (například Honzíkovo personifikační uchopení Alzheimerovy choroby coby záhadného „acamra“, stereotypnost charakterizačních průpovědek aj.). Návodnost se odráží i v ilustracích Evy Mastníkové, která respektovala požadavek realističnosti a ve zkratce citlivě zachytila proměny pradědečkovy mimiky. Publikace, jejíž průkopnictví spočívá především v novátorské volbě tématu, zajisté pomůže odstranit předsudky, strach i negativní emoce spjaté s psychickými nemocemi stáří.

Je pochopitelné, že má-li návodná literatura, v níž se prolíná kognitivní a dokumentární pól s emotivností, explicitní užítkovost se zážitkovostí, efektivně realizovat svůj instruktážní aspekt, musí volit spíše takové cesty, jimiž lze oslovit adresně zvolenou čtenářskou skupinu. Březinová, která po absolutoriu Pedagogické fakulty v Ústí nad Labem krátce tamtéž působila jako vysokoškolská učitelka a v současnosti vede Katedru tvůrčího psaní na Literární akademii Josefa Škvoreckého, v sobě nezapře přirozený pedagogický talent. Uvědomuje si cestu dětského čtenářství od počáteční fragmentárnosti k ucelenějším narativním a integrujícím čtenářským přístupům a přizpůsobuje jim zvolené kompoziční prostředky (například v prózách pro menší děti je informativnost zajišťována cestou dialogizace, zatímco v textech pro dospívající je častější dokumentaristická poloha).

Ivona Březinová sklídila za svoji tvorbu již řadu ocenění a je příznačné, že jde především o literární ceny udílené ze socioprofesionálních pozic těch, kteří pracují přímo s dětskou populací, či o výsledky dětských čtenářských anket (*Začarovaná třída* se dočkala zápisu na Honour list IBBY; trilogie *Holky na vodítku* získala Cenu učitelů za přínos k rozvoji čtenářství v anketě SUK 2002 a SUK 2003, Cenu knihovníků SKIP v anketě SUK 2002, umístila se mezi nejčtenějšími dvaceti knihami v dětské čtenářské anketě SUK 2002 a 2003; *Neotesánek* získal Cenu učitelů v anketě SUK 2005; *Lentilka pro dědu Edu* zvítězila v anketě SUK 2006

– Cena knihovníků, 4. místo zaujala v dětské čtenářské anketě SUK). Tato skutečnost jenom potvrzuje, že Březinová se v prostoru návodné literatury pohybuje se suverenitou a schopností zaujmout dětské recipienty.

Prameny

- BŘEZINOVÁ, I. *Jmenuji se Alice. Holky na vodítku*. Praha: Albatros, 2002.
BŘEZINOVÁ, I. *Jmenuji se Ester. Holky na vodítku*. Praha: Albatros, 2002.
BŘEZINOVÁ, I. *Jmenuji se Martina. Holky na vodítku*. Praha: Albatros, 2003.
BŘEZINOVÁ, I. *Lentilka pro dědu Edu*. Praha: Albatros, 2006.
BŘEZINOVÁ, I. *Mimínek aneb Jak jsem dostal sourozence*. Havlíčkův Brod: Fragment, 1999.
BŘEZINOVÁ, I. *Začarovaná třída*. Praha: Amulet, 2002.

Literatura

- SIEGLOVÁ, N. Candy as a Medicine. In *School and Health 21 General Issues in Health Education*. Brno: Masarykova univerzita a MSD, 2009.
SIEGLOVÁ, N. Děti na vodítku. Na okraj jedné tematické linie. In *Medziliterárnost: kontexty a autorská poetika textu*. Prešov: Prešovská univerzita, 2005.
ŠUBRTOVÁ, M. Anorexia nervosa and its depiction in literature for children and young people. In *General issues in health education*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2009.
ŠUBRTOVÁ, M. Romové v próze s dětským hrdinou. *Ladění*, 2006, 11 (16), č. 1, s. 9–13.
TOMAN, J. *Dětské čtenářství a literární výchova*. Brno: Akademické nakladatelství CERM, 1999.
URBANOVÁ, S. a kol. *Sedm klíčů k otevření literatury pro děti a mládež 90. let 20. století*. Olomouc: Votobia, 2004.